سەرەتاکانی فەلسەفەی ئاکاری کانت

سەعید کاکی
(زانکۆی سەلاحەددین - کۆلێژی ئاداب)

ڕەخنەی عەقڵی کردەکی (١)

١- سەرەتاکانی فەلسەفەی ئەخلاقی مۆدێرن

فەلسەفەی ئەخلاق، وەک تیوری زانین و مەنتیق و میتافیزیک یەکێک لە لقەکانی فەلسەفەیە. بابەتی سەرەکی ئەخلاق، دیاری کردنی بابەتگەلێکی وەک چاکە و خراپە نییە، یان ئەوەی کە چۆن دەبێ لە ژیاندا هەڵسوکەوت بکەین، بەڵام ئەوەی کە باش چییە و خراپ چییە و کێ مافی ئەوەی هەیە ئەم بابەتانە لێک بداتەوە، یان بابەتێکی وەک (دەبێ و نابێ) لە کوێوە سەرچاوەیان گرتووە ئەرکی ئەخلاقە. دیارە هەموو کەسێک لە ژیانیدا هەڵوێستێکی ئەخلاقی هەیە و هەندێک بابەت بە چاک دەزانێ و هەندێکی دیکە بە خراپە لە قەڵەم دەدات. هەندێکی تری لا باشە و پەسەندی دەکا، بەڵام لە قەزیەی ئەخلاقیدا بڕیار لەسەر سەلماندن، یان داماڵینی پێوەندی لەنێوان بابەت و باردا دەدەین. داوەرییەکانی ڕۆژانەی ئێمە لەسەر ئەخلاق، لە هۆشیاری ئاسایی، یان بڕیاری ئەخلاقی دەکەونەوە و بە تێکڕای ئەمانە ئەخلاقی پێ دەڵێین.(٢) دیارە فەلسەفەی ئەخلاق بۆ وەڵامی دوو پرسیار دەگەڕێ.

یەکەم ئەوەی کە چەمکە ئەخلاقییەکانی وەک؛ «چاکە» و «خراپە» و «ئەرک» لەسەر چ بنەمایەک دامەزراون؟ مانای وردبینانەی ئەم چەمکانە کامانەن؟ پێوەندی نێوان ئەم دوو پرسیارە، تەوەری سەرەکی بنەمای ئەخلاقی پێکدێنێ و جیاوازی بنەمای سیستمە ئەخلاقییەکان لە وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانەدا دەردەکەوەن. دیارە ئەرکی فەلسەفەی ئەخلاق دەربڕینی پەند و ئامۆژگاری نییە. هەر داوەرییەکی ئەخلاقی بە دۆخێکی تایبەتەوە گرێ دراوە، فەیلەسووفی ئەخلاقی ئەرکی ئەوە نییە بڵێ دزی خراپە، یان خۆشەویستی باشە! بەڵکو دەیەوێ بزانێ بنەمای

كانت

داوەرییە ئەخلاقییەكانی ئێمە لە كوێوە سەرچاوە دەگرن(٣). لە لایەنی مێژووییەوە ڕۆشنبیرەكانی سەدەی هەژدە، هەوڵیان ئەوە بوو، مرۆڤەكان لە بیروباوەڕی مردووپەرستانەی ڕابردوو جیا بكەنەوە. ڕۆشنبیرەكانی بزووتنەوەی ڕۆشنگەری لایان وابوو دواكەوتوویی كولتووری ئەوروپا لە سەدەكانی ناوەڕاست كە سەدەی تاریكییان پێ دەوت، بەهۆی هەبوونی، دەبەنگی، وشك بیری و دەمارگرژی بوو، دادگەی دان پێدانانەكان و شەڕ و مارەكەی ئایینی و ئایینزاكان، دابڕانێكی كولتووری سازكردبوو(٤) و لەمپەرێك بوو بۆ پێشكەوتنی ئەخلاقی تاكەكان، هەر بۆیە پەل پەل بوونی كۆمەڵگەی سیاسی بە دواوە بوو، لایەنگرانی بزووتنەوەی ڕۆشنگەری بە پێچەوانەی فەیلەسووفەكانی پێش خۆیان هەوڵیان ئەوە بوو جیهان تەفسیر بكەنەوە و بیگۆڕن، هەر بۆیە فەیلەسووفانێكی گومانكاری وەك دەیڤید هیۆم(١٧١١-١٧٧٦) دژ بە دەمارگرژییەكانی ئایین ڕاوەستا و تا ئەو ڕادەیە سەرجەم بابەتە ئەخلاقییەكانی گەڕاندەوە بۆ سەر هەست.

ئەوەی بووە هۆی پێشكەوتنی كولتووری ڕۆشنبیری و گەشەسەندنی زانیاری مرۆڤی مۆدێرن و شۆڕشێك لە بیر كردنەوەدا بوو، ئەوەندەی ئاڵوگۆڕییە سیاسییەكان كاریگەری لەسەر پێشكەوتنی كۆمەڵگە دانابوو، شۆڕشی كۆپێرنیكی لە زانستدا، هەروەها شۆڕشی مەعریفی كانت، كاریگەری لەسەر گۆڕانی هەڵوێستی مرۆڤ لە بیروباوەڕەكانیدا بوو. شۆڕش لە بیركردنەوەی ئەخلاقیدا، مۆڵكی كولتووری فەلسەفی خۆرئاوایە، دەیڤید هیۆم لە ڕێگەی گومانكارییەوە هەر بیروباوەڕێكی ئایینی تا ئەو ڕادەیە لە لا كاڵفامانە بووە بایەخی پێنەدا، هیۆم دەیگوت، قەشە و مەلاكان وتاربێژانێكی هۆڤ و بەڕبەڕن تەنیا لە ڕێگەی ترس و دەمارگرژییەوە بیروبۆچوونی سەقەت بەسەر مێشكی مرۆڤەكاندا دەسەپێنن! ئەو مرۆڤە دواكەوتوو و دەمارگرژانەی كە لە ڕێگەی دەمارگرژی ئایینییەوە دژ بە هەر چەشنە شارستانیەتێك ڕادەوەستن، مرۆڤەكان دەبەنەوە بۆ ڕابردوو و ئازادی لێ زەوت دەكەن. دیارە ئەخلاق و بەها ئەخلاقییەكانی مۆدێرنیتە لەسەر بنەمای عەقڵ و بیری تاكی مۆدێرن دامەزراون. مرۆڤ خۆی عاقڵە پێویستی بە پەند و ئامۆژگاری نییە و سەربەستە، ئەو ئەخلاقە بەهاداره، كە مرۆڤ خۆی سەربەستانە هەڵی دەبژێرێ و ئایین هیچ پێناسەیەكی لەسەر ئازادی و عەقڵ نییە، ئایین مرۆڤی ترسنۆك و دەستەمۆ پەروەردە دەكات، وەك ئەفیونێك لە مێشكی مرۆڤدا تەتەڵە دەكات و وره و سەربەستی لێ زەوت دەكات. دانانی هێڵی سوور لەلایەن ئایینەكان لەسەر مرۆڤ هەمان خوڵقاندنی كۆمەڵگەی مێگەلە، هەر بۆیە فەلسەفە، ئەوەندە وەرت پێ دەدات خۆت سەربەستانە لەسەر هەموو شتێك بڕیار بدەیت و لێكیان بدەیتەوە، هەر بۆیە مرۆڤ خۆی دەتوانێت بابەتە ئەخلاقییەكان دیاری بكات و لە ڕێگەی پەروەردەوە مرۆڤ دەبێ بە مرۆڤ، ئەویش پەروەردەیە كە پشت بە میتودێكی زانستی ببەستێ، تا مرۆڤەكان بە سەقەتی پەروەردە نەبن.

كەواتە فەلسەفەی ئەخلاقی مۆدێرن چەند ڕێبازێكی لێكەوتەوە، هەندێ كەس دەیانویست بنەمایەكی عەقڵی بیركارییانە بۆ ئەخلاق دابنێن، ئەم ئەخلاقە سكۆلارە، واتە ئایین هەڵدەپەسێرێ و باوەڕ دەبێ بە بابەتێكی دەروونی مرۆڤ، باوەڕ بابەتێكی تاكەكەسییە، مرۆڤ سەربەستە لەوەی كە چ ئایینێك هەڵدەبژێرێ، هەر بۆیە مرۆڤەكان بەناوی خواوە، مافی ئەوەیان نییە مرۆڤەكانی دیكە بە تاوانبار لە قەڵەم بدەن، یان ئەوەی كە بەچاوی

تاوانبار بڕوانێتە مرۆڤ، قەشە و مەلاکان مافی ئەوەیان نییە بیانهێننە سەر ڕێگەی ڕاست! نیتشە وتەنی ئەم بیروباوەڕانە ڕیشەیان لە خوڵقاندنی ئەخلاقی مێگەلدایە. لایەنێکی دیکەی ئەخلاقی مۆدێرن برەودان بە سۆز و خۆشەویستی وەک بابەتێکی مرۆییە. کەسانێکی وەک هۆبز و جۆن لۆک لایان وابوو مرۆڤ پێویستی بە پەیمانی کۆمەڵایەتی هەیە، واتە یاساوڕێسایەکمان پێویستە تا مرۆڤەکان بەرەو شارستانییەت هان بدات. ئایین لە ئەخلاق دامالراوە و ئەخلاق سەربەستانە وەک نەستە کۆی کۆمەڵگە بایەخی پێدراو ئەخلاق و بەرپرسیاری لەگەڵ یاسادا یەکیان گرتەوە، واتە مرۆڤ خاوەن ژیارە، هەر بۆیە عەقڵ و ئەخلاق ڕێگەیان بۆ پتەوکردنی یاسا خۆش کرد. ئەمە یاسایە مرۆڤەکان لە کۆمەڵگەدا پێکەوە گرێ دەدات، پێش کانت هەندێک لە فەیلەسووفەکان بە تایبەت، هاچسێن(٥) بنەمای ئەخلاقی لەسەر هەستی ئەخلاقی moral sense تایبەت بە مرۆڤەکان دامەزراند. هەر لەم ڕێگەیەوە، لە نێوان فەزیلەتی ئەخلاقی و زەبوونی ئەخلاقی جیاوازی دانا. فۆرمی ئەخلاق ئەوە بوو، مرۆڤ لەم دنیایەدا تا ڕادەیەک بە بەختەوەری و ئازادی بگات و لە سنوورەکانی ئازادی تێنەپەڕێت و سەربەستی مرۆڤەکانی دیکە زەوت نەکات.

فۆرم و ماددە لە ئەخلاقی کانت دا

کاتێ بمانەوێ بنەمای فەلسەفەی ئەخلاق دامەزرێنین پێویستە، بنەماکەی لەسەر عەقڵیکی پەتی دابمەزرێنین. ئەم فەلسەفەیە، تێکەڵ بە دیاردە ئەزموونی و چەمکە عەقڵییەکان نییە. ئەو تێکەڵاوییەی کە لایەنگرەکانی وای بۆ دەچن، لە نێوان بیرکردنەوە و ئەزموونداً، یەکسانییەک ساز بکەین. ڕێبازە ئەخلاقییەکان، ئەخلاق لەگەڵ سروشتی مرۆڤ و لە ڕێگەی ئەزموون و مێژووەوە تەفسیر دەکەن، سەرپاکیان لە ناتەواوییەکدا هاوبەشن و ئەوەیش کەموکورتی ئەوانە، بۆ دانانی یاسایەکی پەرگیر لەسەر ئیرادەیە، بە هۆی ئەوەی کە ئەم یاسا هەمەکییە لە ڕێگەی عەقڵی پەتییەوە لێک دەدرێتەوە. ئەم دوو قوتابخانەیە بەسەر دوو گرووپدا دابەش دەبن:

١- گرووپێک کە لەسەر بنەمای هەست دامەزراوە.

٢- گرووپێک کە لەسەر بنەمای عەقڵ دامەزراوە.

گرووپی یەکەم، لایەنگری لە بیرۆکەی بەختەوەری دەکەن، بیرۆکەی بەختەوەری لەسەر بنەمای هەستی سروشتی و ئەزموون دامەزراوە، فەیلەسووفانێکی وەک «ئاریستیپ»، «ئیپیکۆر» و «هۆبز»و هاوبیرەکانی لایەنگری لەم جۆرە بیرە دەکەن، یان ئەوەی کە وەک «شافێتبێری» لایەنگری لە «سۆزی ئەخلاقی» دەکەن، گرووپی دووەم لایەنگری لە ئایدیای کەماڵ دەکەن. بیرۆکەی کەماڵیش بە پێی بیروبۆچوونی لایب نیتز، دۆخێکی دەروونییە و لە ڕێگەی ویستەوە ڕوو دەدات، یان ئەوی کە لاهووتییەکان دەڵێن خودا خۆی یاسا دانەرێکی گەوردیە (یوسف کەرەم، ل٤٩). لە ناو ئەم ڕێبازانەدا، ئەوەی دەبێ دوورەپەرێزی لێ بکەین، ڕێبازی بەختەوەری تاکەکەسییە، بە هۆی ئەوەی کە هەست، هەندەکییە و گۆڕانی بەسەردا دێت، هەر بۆیە دانانی یاسایەکی هەمەکی و پێویست لەسەر فەلسەفەی ئەخلاقی هەستەکی مەحاڵە. ئەم ڕێبازە، خێر دەگەڕێنێتەوە بۆ باوەشی قازانج و لە ئەنجامدا، خاڵی جیاوازیی نێوان بزوێنەرەکانی وەک فەزیلەت و پەستی دەسڕێتەوە، بێ گومان ڕێبازی سۆزداری ئەخلاقی بەرزترە، بە هۆی ئەوەی کە، دان بەوەدا دەنێ فەزیلەتێکی ئەخلاقییە، بەڵام بەهۆی ئەوەی کە بەرژەوەندی هەستەکی هەمان ڕەزایەتمەندی دەروونییە. ئەم دوو ڕێبازە بە هۆی دڵگرانی کە لە عەقڵ هەیانە، پەنایان بردە بەر سۆز، بەڵام سۆزیش بابەتێکە گۆڕانی بەسەردا دێت و توانایی ئەوەی نییە وەک پێوەرێک بۆ خێر و شەڕ کەڵکیان لێ وەرگرین. کانت دوو کتێبی بە ناوبانگی لەسەر فەلسەفەی ئەخلاق نووسیوە، لە کتێبی یەکەمدا لە ساڵی ١٧٨٥ بە ناوونیشانی «بنەماکانی میتافیزیکی ئەخلاق» و کتێبی دووەم لە ساڵی ١٧٨٨ بە ناوونیشانی «ڕەخنەی عەقڵی کردەکی». پێوەندی ئەم دوو کتێبە وەک کتێبی «سەرەتاکان» لەگەڵ «ڕەخنەی عەقڵی پەتی» وایە، بەڵام جیاوازییان لەوەدایە لە فەلسەفەی تیوری کانتدا «سەرەتاکانی» سێ ساڵ پاش «ڕەخنەی عەقڵی پەتی» بڵاو کردەوە، بەڵام لە فەلسەفەی ئەخلاقدا، لە یەکەم هەنگاودا، کتێبێکی بچووکی بە ناوونیشانی «بنەماکانی میتافیزیکی ئەخلاق» نووسی، پاشان کتێبە سەرەکییەکەی خۆی، واتە «ڕەخنەی عەقڵی کردەکی» چاپ کرد. سەرەڕای ئەوەی کە توێژەران دانیان بە ناکۆکی نێوان ئەم دوو کتێبە ئەخلاقییەدا ناوە، بەڵام کتێبی یەکەم دەروازەی کتێبی دووەمە. هەندێک لە توێژەران

جۆرێک یەک نەگرتنەوەی بنەماییان لە نێوان فەلسەفەی ئەخلاقی کانت و فەلسەفەی تیوریکی دۆزیوەتەوە و بە هەڵە وای بۆ دەچن کە لە فەلسەفەی ئەخلاقی (کانت)دا جێ پەنجەی ڕەخنەیی پێوە دیار نییە، ئەگەرچی هەردوو کتێبەکە لە یەک کات و سەردەمدا نووسراون، بەڵام لە لایەنی مەنتیقییەوە، پێوەندیان بە سەردەمی پێش ڕەخنەییەوە هەیە. هاینە (١٧٦٩-١٨٥٦) شاعیری ئەڵمانی بە تەوسەوە وتبووی، کانت ئەوەندەش مرۆڤێکی ئەخلاقی نەبووە و ئەو بابەتانەی لەسەر بوونی خودا و هەتاهەتایی بوونی نەفس وتوویەتی، بۆ دڵخۆش کردنی کارەکەرەکەی خۆی «لامپ» وتوویەتی، لایەنگرانی ئەم جۆرە وتانە مەبەستیان ئەوەیە، وتەکانی کانت لەسەر ئەخلاق لە سەردەمی ڕەخنەییدا و ئەوەی دواتر باسی لەسەر کردووە یەکێکن و ئەم کەسانە هەوڵیان ئەوەیە بیسەلمێنن فەلسەفەی کانت دەروازەی فەلسەفەی پۆزیتڤیسمە و بیروبۆچوونەکانی دوای ئەو بەهایەکی ئەوتۆیان نییە. کانت لە بنەماڵەیەکی ئایینی سەر بە ڕێبازی "پیتیزم" گەورە بووە، بەڵام کانت بەرهەمی نووسەرە ئینگلیزییەکانی لەسەر ئەخلاق خوێندبوو، لە بیروبۆچوونەکانیان کەڵکی وەرگرتبوو، بۆ نموونە ئەو لە سەرەتادا وای بۆ دەچوو سروشتی مرۆڤ نەخۆشە و ئەخلاق دەبێ بە پێچەوانەی سروشت بجووڵێتەوە. کانت لە شافێتبێری (١٦٧١- ١٧٢٣) فێر ببوو کە ژیانی ئەخلاقی پشت بە یەکگرتنەوەی نێوان حەزی تاکەکەسی و خێری گشتی دەبەستێ و لە ئەنجامدا فەزیلەت ڕەنج و کەسەر نییە، بەڵکو ئۆقرەیی و بەختەوەری بە دواوەیە(موجتەهیدی، ل٢٠١).

بەرهەمی نووسەرانێکی دیکەی وەک هاچسێن (١٦٩٤- ١٧٤٧) سەرنجی کانتی بەرەو لای ئەم خاڵە ڕاکێشا کە پێویستە ئەخلاق بابەتێکی هەمەکی بێ و شیمانەی هەیە، هەمەکی و جیهانیش بێ و ئیدی پێویست بەوە نەکا وەک باوەڕی کەونینەکان، بە تایبەت ڕۆمییەکان بۆ هەر کردەیەکی ئەخلاقی دەبێ لایەنێکی قارەمانانە و ئاوارتە بۆ کەسانێکی تایبەت لەئارادا بێ. کانت لەسەر بەرهەمەکانی هیۆم فەیلەسووفی ئینگلیزی، واتە ئەو فەیلەسووفەی کانتی لە خەونی دۆگماتیکی بەئاگا هێنا، ئەم بابەتە فێردەبێ کە پێویستە بەشی عەقڵ لە بەشی سۆز جیا بکەینەوە، هەر بۆیە هیۆم دەڵێ تیوری بەهۆی ئەوەی کە مۆرکی ژیانی پێوە نییە، پاڵنەر و هاندەری کردەی مرۆڤەکان نییە. کانت سەرەڕای ئەوەی کە بیروڕای نووسەرە ئینگلیزییەکانی ناسیوە، شارەزای بەرهەمەکانی ژان ژاک ڕۆسۆ (١٧١٢- ١٧٧٨) بووە و بە دڵنیاییەوە زیاتر لە هەموویان لە ژێر کاریگەری بیروبۆچوونەکانی ڕۆسۆدا بووە. لەسەر ئەم بابەتە هەندێک لە توێژەران لە دەربڕینەکانیاندا وتوویانە، تا ئێستا هیچ کەس وەک ڕۆسۆ، هێندە کاریگەری لەسەر کانت نەبووە. بە بۆچوونی کانت، هەروەها کە نیوتن بنەمایەکی لە زانستدا کەشف کردبوو، ڕۆسۆ سەرەتایەکی کەشف کردبوو، یەکەم ئەوەی کە کردەوەی مرۆڤی یەکخستەوە و لە هەنگاوی دووەمدا ڕوونی کردەوە ویستی مرۆڤەکان لەگەڵ یەکتردا، کاریگەرییان بەرانبەریان هەیە و خەڵکی لە لایەنی پەروەردەوە کاریگەری لەسەر یەکتر هەیە و لە ئەنجامدا فەزیلەت لە کەماڵی تاکێکدا کۆ نابێتەوە، بەڵکو لە پێوەندی نێوان خەڵکدا کۆ دەبێتەوە و دەبێ بە جۆرێک کۆمەڵێک لە ویستەکان پێکەوە سەر هەڵبدەن. کانت لە فەلسەفەی ڤۆڵڤ ئەم خاڵە گرینگە فێربوو، کە لە کردەی ئەخلاقیدا دوو لایەن هەیە:

١- بەڵێنی ئەخلاقی «obligation» لە ڕاستیدا فۆرمی کردەیە.

٢- کەماڵ، مەبەستی دوا ئامانجی کردەی ئەخلاقییە.

دیارە فەلسەفەی ئەخلاقی کانت لە ناوەڕۆکدا لەگەڵ سەرچاوەی ئایینی و عیرفاندا جیاوازە، هەر بۆیە ناوەڕۆکی فەلسەفەی ئەخلاقی کانت لە «ڕەخنەی عەقڵی کردەکیدا» لەگەڵ ئایین و عیرفاندا جیاواز و ناتەبایە. لە ئەنجامیشدا لێیان دوور دەکەوێتەوە، بەڵام فەلسەفەی ئەخلاقی کانت، چ لە ناوەڕۆک و چ لە میتودیشدا لەگەڵ ئەو بیروبۆچوونانەی باسمان کردن جیاوازە. کانت ڕاستەوخۆ، یان ناڕاستەوخۆ ڕەخنەی لە بیروڕای فەیلەسووفەکانی پێش خۆی گرتووە، هەر بۆیە لە بەرهەمەکانیدا نەک هەر باوەڕی بە تێکەڵ کردنی بیرکردنەوەکانی پێش خۆی نەبووە، بەڵکو مۆرکی ڕەسەنایەتی پێوە دیارە و کاریگەری پێشینەکان تەنیا لە ئاستی گەڵاڵەکردنی پرسیارەکاندایە و بەس. پرسیارێک لێرەدا دێتە ئاراوە، ئایا لە نێوان فەلسەفەی تیوریکی کانت و فەلسەفەی کردەکیدا جیاوازی و ناکۆکییەک هەیە؟ ئەگەر کانت لە کتێبی "ڕەخنەی عەقڵی پەتیدا" سنووری تیوری زانینی ئێمەی لە ڕێگەی هەلومەرجی

پێشینانەی هەست، واتە کات و شوێنەوە دیاری کردووە، هەروەها زانینی ئێمە لە هەلومەرجی پێشینانەی تێگەیشتن، واتە کاتێگۆرییەکان تێناپەڕێ و گەیشتن بە هەر چەشنە یەقینێک لە ئاستی میتافیزیک بە گونجاو لە قەڵەم دەدات.

فەلسەفەی ئەخلاقی کانت

کەواتە کانت چۆن لە ئەخلاق و عەقڵی کردەکیدا، بابەتگەلێکی وەک ئیختیار، هەتاهەتایی بوونی نەفس و بوونی خودا دەسەلمێنێ؟ لە فەلسەفەی (کانت)دا، کاتێک پرسیارەکە ئاراستە دەبێ، پێویستە ئێمە خاڵی هابەش لەنێوان هەر دوو بواری عەقڵی تیوریک و عەقڵی کردەکی لێک بدەینەوە. بەڕای کانت عەقڵ یەکێکە، بەڵام عەقڵی کردەکی بەربڵاوترە لەوەی ئێمە لەسەر دیاردە ماددی و هەستەکییەکان بەکاریان بێنین، بۆچی؟ بەهۆی ئەوەی کە زەینی ئێمە ئەوەندە توانایی هەیە ڕەخنە لە ناوەرۆکی عەقڵ بگرێت. مەبەست لە ڕەخنە مانای ئەوەیە کە لە «فەلسەفەی ڕەخنەیی» (کانت)دا ناوبانگی دەرکردووە، هەر بۆیە بۆمان دەردەکەوێ چەمکی عەقڵی کردەکی بەربڵاوتر لە چەمکی عەقڵی تیوریکییە و زەینی ئێمە سەرچاوەیەکی گشتیتر و بەربڵاوتری هەیە، بە هۆی ئەوەی کە ڕەخنە لە عەقڵی تیوریکیش دەگرێ. کەواتە عەقڵی تیوریک بەشێک لە عەقڵە و لایەنێکی دیکەش لە عەقڵدا هەیە، ئەگەریش بە تەواوی لە عەقڵی تیوریک جیا نەبێتەوە، لانی کەم بە شێوەیەکی تر بە کاری دێنن. عەقڵی کردەکی، عەقڵ لە مانا هەمەکییەکەیدایە و لە چەمکێکی وەک ویست کەڵک وەردەگرێ، کەواتە بابەتێکە ئەخلاقی کە کانتی بەرەو لایەنێکی بەربڵاوتر لە سنوورەکانی عەقڵی تیوریک هان داوە، چەمکی ویستە. هەر لە ڕێگەی ئەم چەمکەوە بۆمان دەردەکەوێ بەچی دەڵێن کردەی ئەخلاقی.

مەبەست لە ویستی چاکە «good will» چییە؟ ویستی چاکە لە ویژدانی گشتیدا دەردەکەوێ و دەبێ بە چەمکی ئەرکەوە گرێی بدەین و ئەرکیش دەستوورێکە ویستی چاکەی لە ئێمە دەوێ، کەواتە ویستی چاکە لە مرۆڤدا حەزێکی دەروونی، یان حەزێکی سروشتی نییە، بەڵکو ویستی چاکە لە عەقڵەوە سەرچاوە دەگرێ، واتە ئێمە لە پلەی یەکەمدا، بە ئەرکی خۆمانی دەزانین و ویستی چاکە هەوڵێکە بۆ جێبەجێ کردنی ئەرکێک، ئەگەر بە ڕاشکاوی چاو لە بابەتەکە بکەین، بۆمان دەردەکەوێ، ماهییەتی «ئەرک» لە بەرانبەر چەمکێکی وەک ئارەزوو دەردەکەوێ و سەرگرتنی ئەرکیش کاتێک بەهای ئەخلاقی لێ دەکەوێتەوە، مەبەستێکی، بێجگە لە ئەرکی بەدواوە نەبێ. لە بیرمان نەچێ کانت چەمکگەلێکی وەک: ویست، ئارەزوو و حەزی لێک جیا کردووەتەوە. ویست مانای بڕیاردان لەسەر بابەتێک دەگەیەنێ. هەر لێرەدایە کانت دەڵێ: بە مەرجێک کردەیەکی ئەخلاقی پەسەند دەکرێ بە هۆی نەفسی ئەرکەوە بێت و هاندەرێکی وەک ئەرکناسی بە پشتەوە بێ. کەسانێکی وەک شیلەر(٦) ڕەخنەی لە چەمکی «جێبەجێ کردنی ئەرک لە پێناو ئەرکدا» گرتووە و وتوویەتی، ئەم وتەیەی کانت ڕواڵەتێکی وشک و مۆن بەسەر مرۆڤدا زاڵ دەکات، کانت بۆ پارێزگاری خۆی لە بەرانبەر وتەکەی شیلەردا، لە نێوان دوو چەمکی ئەرک و فەزیلەتدا جیاوازی دادەنێ. فەزیلەت مانای ئەوەیە جێبەجێ کردنی ئەرک دەبێ بە مەلەکەی زەینی مرۆڤەکان، کانت دەیەوێ بڵێ: کاتێک ئێمە لە چەمکی ئەرک کەڵک وەردەگرین دەبێ لەنێوان کردەیەک کە بۆ لابردنی ئەرکە و کردەیەک کە بە بۆنەی نەفسی ئەرکەوە بەکاردێنین جیاوازی دابنێین. هەروەها کانت دوو وشەی دیکە لە ئەخلاقدا لێک جیا دەکاتەوە imperative دەستوور و فرمان، command، کەواتە مەبەستی کانت دەستووری ئەخلاقییە، نەک ئەوەی کە فرمانێک بەسەر ئەخلاقدا بسەپێنێ (کۆرنێر، ل٣٨٢).

بەبۆچوونی کانت دەبێ لەنێوان ئەو کردەیەی بۆ لابردنی ئەرکی سەرشان دەیکەین و ئەو کردانەی بە بۆنەی نەفسی ئەرکەوە ئەنجامی دەدەین جیاوازی دابنێین. لە زمانی ئینگلیزیدا لە دوو ڕستەی inconformity with duty و in accordance with duty بۆ ئەم مەبەستە کەڵک وەردەگرین، بەڵام مانای وتەکەی کانت ناگەیەنێ، واتە مەبەستی کانت بەپێی ئەرک، یان لە پێناو ئەرکدا نییە، "پرۆفیسۆر پیتەن" بۆ شیکردنەوەی ئەم بابەتە دەڵێ: ئەگەر کردەیەک بە بێ هیچ هاندەرێکی ئەخلاقی ئەنجام بدرێت، بۆ لابردنی ئەرکە، هەر بۆیە دەڵێ: سیفەتی pflichtmassige لە زمانی ئینگلیزیدا مانایەکی سەرڕاست و وردبینانە ناگەیەنێ، باشتر وایە بڵێین کردەیەک ئەنجام دەدەین بۆ لابردنی

ئەرکێک لەسەر خۆمان، هەروەها کانت دەڵێ: بڕیار کاتێک ئاکارمەندانەیە کە بۆ ئەوە نەبێت، ئەرکێک لەسەر خۆمان لابەرین، بەڵکو بە هۆی نەفسی ئەرک، یان هاندەری ئەرک ناسی بێ (کۆرنیر،ل ٢٧٨). دیارە لە فەلسەفەی ئەخلاقی «کانت»دا، ئەرک بەردەوام لەگەڵ «حەز، یان مەیل» لە ناکۆکیدایە. کاتێ ماهییەتی خۆی دەست دەکەوێتەوە، بە تەواوی پەیڕەوی یاساکانی عەقڵ بێ و خۆی لەژێر حەز و مەیل دەرباز بکات. مل دانەواندن بۆ عەقڵ، واتە مل دانەواندن بۆ یاسایە کە عەقڵ بەبێ گریمانە، یان مەرجێک بڕیاری لەسەر دەدات، کەواتە پێویستە ئەرک مل بۆ یاسا دانەوێنێ. کانت لە فەلسەفەی ئەخلاقدا، دوو چەمکی ئەرک duty و بەڵێن و پەیمانی obligation لێک جیا کردووەتەوە. کردەی ئەخلاقی بەڵێن نییە و ئەرکە. دەبێ بزانین پلە و پێگەی ماددی و هەستەکی ئەم یاسایە لای ئێمە چییە و چۆن بە شێوەیەکی کۆنکرێت تێی بگەین؟ یان چۆن لە نێوان یاسا و هەستدا پێوەندی ساز بکەین؟

هێمای پێوەندی لە فەلسەفەی ئەخلاقی کانت، لە چەمکی ڕێز لێنان، Respect دایە، ڕێز لێنان لە بابەتێک، نە حەز و ئارەزووی ئەو شتەیە، نە دابڕان لەو حەزەیە، سەرجەم هەستەکانی ئێمە بە بابەتێکی هەندەکی دیاریکراوەوە بەندن، ئەمە لە حاڵێکدایە هەست بە ڕێزلێنان، هەستێکی تایبەتە و لە هەستەکانی تر جیا دەبێتەوە. ڕێز لێنان هەستێکی تێکەڵاو بە لایەنی دەروونی، خۆشەویستی و ڕق و قین نییە و سەرچاوەیەکی ئەزموونیشی نییە و لە چەمکێکی پەتییەوە سەرچاوە دەگرێت و فۆرمێکی پێشیانەی ap-rior هەیە، کەواتە هەستێکی وەک ڕێزلێنان تایبەت بە مرۆڤەکانە و لە لایەن مرۆڤەوە پاوان کراوە، ئێمە خۆشیمان لە ئاژەڵەکانی دیکە دێت، بەڵام هەستی ڕێزلێنانمان کە بۆ مرۆڤ هەیە بۆ ئاژەڵەکان نییە. کانت دەڵێ: ڕێز لێنان هەستێکە بە دوور لە ڕق و قین و پێداهەڵدان و لۆمەکردنە، نەترسە و نە چاوەڕوانی ئەوە دەکەین کەسێک ئیشێکمان بۆ بکات، واتە (پاک و بێ گەردە)، هەر بۆیە ڕێز گرتن لە کەسێک بە هۆی ترس، یان حەزکردن نییە. ئێمە ماتڵی ئەوە نین خەڵاتمان بکەن، یان ئەوەی کە تۆڵەمان لێ بسێننەوە، تەنانەت ئێمە ستایشی خودی ئەو کەسانە ناکەین، بەڵکو هەستی ڕێزگرتنی ئێمە لە کەسەکە لێرەوە سەرچاوە دەگرێت کە کردار و وتاری ئەو بە یاسایەکی ئەخلاقییەوە گرێ درابێ، هەر ئەمەش لای ئێمە هەستی سەربەرزی و مرۆڤەیاتی دەخوڵقێنێ.

ئێستا دەبێ بزانین تایبەتمەندی ئەم یاسایە لە چیدایە، وەها کاریگەرییەکی لەسەرمان داناوە؟ یەکەم تایبەتمەندییە کە لەم یاسایەدا دەردەکەوێ هەمەکی «uneversall» بوونیەتی. دەبێت ئەم یاسایە ئەوەندە هەمەکی بێ و لەوپەڕی ویستی تاکەکەسی ئێمەدا ڕاوەستێ. کانت لە ناو کۆی ئەم بۆچوونەدا بە یەکەم ڕێسای ئەخلاقی دەگات و دەڵێ:

«کردارت بە شێوەیەک بێ، وەک ئەوەی کە دەستووری کردەکەت لەسەر ویستی تۆ لەسروشتدا ببێ بە یاسایەکی هەمەکی».

کانت لە نێوان دەستووری ڕەها categorical im-perative و دەستووری مەرجدار، یان گریمانەیی con-ditional hypothetical imperative جیاوازی دادەنێ.

مەبەست لە دەستووری مەرجدار ئەوەیە کەسێکی وەک A شتومەک بەگران نافرۆشێ و بەڵگەیشی ئەمەیە، چونکە خودا ئەم کارەی خۆش ناوێ [یان لەبەر خاتری خودا] شتەکان بە گران نافرۆشێ، ئەم کردەیە ڕاستە و کەسێکی وەک A ئەرکێکی لەسەر شانی خۆی داماڵیوە، بەڵام ئەخلاقی نییە، چونکە لە ڕێسای ڕەها کەڵکی وەرنەگرتووە، تۆ دەبێ کردارت لەگەڵ نەفسی کردەکەدا یەک بگرێتەوە، واتە کردەکەت لە پێناو نەفسی ئەرکدا بێ، کەواتە کانت دژ بەم جۆرە ئەخلاقەیە لە دوای ئەنجامی کردەکە بگەڕێین، واتە ئەخلاقی ئەفلاتوونی و ئەرەستۆیی، هەروەها ئەخلاقی قازانجخوازانە لە ئەخلاقی کانتیدا جێگەی نییە (سالیوان، ل٥٨)، کەواتە بڕیاری ئەخلاقی زەروورەتێک لە ئێمەدا دەخوڵقێنێ کە کردەیەک لە لایەن ئێمەوە سەرهەڵبدا، بەڵام مەبەست و ئامانجی ئەم کردەیە لە خۆیدایە، نەک ئەوەی کە ئەنجامێکی بەدواوە بێ. بۆ نموونە کاتێ دەڵێین؛ «نابێ درۆ بکەین»، یان «نابێ کەس بکوژین»، ئەم بڕیارانە بۆ ئەوە نییە ئەگەر بێتو درۆ بکەین، یان ئەوەی کە مرۆڤێک بکوژین، تووشی چەرمەسەری و گیروگرفت دەبینەوە، بەڵکو درۆ نەکردن و نەکوشتن، دەبێ عەینی دەستووری ئەخلاقی بێ، هەروەها نابێ بیری لێ بکەینەوە، مەبەستی ئێمە ئەنجامدانی بڕیارەکە نییە، بە بۆچوونی کانت لە بڕیاری

مەرجداردا، جۆرێک بڕیاری شیکارییانە هەیە، واتە بارهەڵگر لە بار، یان بابەتەکەدا خۆی گونجاندووە، لە ڕێگەی شیکردنەوەی بابەتەوە لە بارەکە تێدەگەین، واتە بابەت مەرجێکە بۆ بار و پێوەندییەک لە نێوانیاندایە، هەر بۆیە بابەتەکە بەرەو لای ئەزموون ڕادەکێشێ. مەنتیقێکە لە بڕیاری مەرجداردا هەیە کە لە نەفسی زەروورەتی ئەخلاقی نەکەوتووەتەوە، بەڵکو ئێمە لە ڕێگەی کارێکی دەرەکییەوە پاساو بۆ کردەوەکانمان دەهێنینەوە. بۆ نموونە کەسانێک دەڵێن، "درۆ مەکە بۆ ئەوەی بەدناو نەبی" و کەسێکی تر بە پێچەوانەوە لە کۆمەڵگایەکی دیاریکراودا درۆ وتن بە بەدناوی نازانێ، بەڵکو درۆکردن لە پێناو بەرژەوەندی ئەو کەسەدایە"، یان ئەوەی کە تەقییە دەکات" کە لە هەندێ کۆمەڵگەی ئایینیدا نموونەیەکن لە بڕیاری مەرجدار، کەواتە بڕیاری مەرجدار جۆرێک یەکگرتنەوە و یەککەوتنی سروشتی مرۆڤەکانە و هیچ چەشنە بەهایەکی عەینی، یان دەرەکی لێ ناکەوێتەوە (موجتەهیدی، ل٣١١).

بەڵام بە پێچەوانەی بڕیاری مەرجدار، بڕیارێکی دەستووری و نامەرجدارمان هەیە و لە لایەنی فەلسەفییەوە لە جۆری بڕیاری لێکدراون. کردەی ئەم جۆرە بڕیارە نە لە بابەتەکەدایە و نە لە سەرەتاکانیشیدایە، هەروەها لە سروشتیشدا بەدی ناکرێت. تەنیا ئەوە نەبێ وەک هەبوویەکی خاوەن عەقڵ ئەرکی سەرشانیەتی بە ئەنجامی بگەیەنێ. بڕیاری نامەرجدار سیفەتێکی هەیە، لە بڕیاری مەرجدار جیا دەبێتەوە و ئەویش پێویستی و هەمەکی بوونیەتی. هەمەکی بوون، هەروەها کە پێشتر ئاماژەمان پێ کرد، بەو هۆیە گرینگە ویستی ئێمە بەرەو جێبەجێ کردنی بابەتێکی گشتی هان دەدا، هەروەها پێویستی و زەروورەتیش مەرجێکی سەرەکییە بۆ عەقڵی ئێمە. دوو سیفەتی هەمەکی بوون و زەرورەت، بڕیاری نامەرجدار و دەستووری پێشیانەی عەقڵە، کەواتە ئەم دوو بڕیارە لە ڕێگەی ئەزموونی هەستەکییەوە ناسەلمێنرێن. بە چڕوپڕی ئەمە دەگەیەنن کە ئەم بڕیارانە سەرچاوەیەکی هەستەکی و ئەزموونی نییە. سەرەڕای لێکدراوبوونی ئەم بڕیارانە و بە هۆی هەمەکی بوونیان، پێویستی و زەروورەتی پێشیانەیان هەیە. مەبەست و ئامانجێکە لە بڕیاری نامەرجداری لێکدراوی پێشیانەدا وێنا دەکرێ ژیرانە بوونیەتی و لە ئەنجامدا عەینی مرۆڤ بوونیەتی، واتە مرۆڤ بە هۆی ئەوەی کە خاوەن عەقڵە پێویستی بە ئەخلاقە و ئامانج و مەبەستی ئەو لەم کردە ئەخلاقییەدا مرۆڤ بوون و ژیربوونیەتی. ئەنجامی بەڵگەکەی کانت لەوەدایە نابێ وەک کەرەستە چاو لە مرۆڤ بکەین، بەڵکو دەبێ سەرپاکی مرۆڤەکان وەک ئامانجێک سەیر بکەین، هەر بۆیە لێرەدا دەستووری دووەمی کانت دێتە ئاراوە، «کردارت جۆریک بێ وەک ئەوەی کە مرۆڤەکان، خۆت بێ، یان کەسێکی دیکە، نەک وەک کەرەسە، بەڵکو وەک سەیری مەبەست و ئامانجێک بکەیت.»

لە یەکەم هەنگاودا پەسەندکردنی ئەم ڕستەیەی کانت ئاسایی نییە، بە هۆی ئەوەی کە لە کردەی ئەخلاقیدا، یان دەبێ «خۆ» وەک ئەمانجێک چاو لێ بکەین و ئەوانی دیکە وەک کەرەستەیەک سەیر بکەین، یان بە پێچەوانەوە، ئەگەر ئەوانی دیکە وەک ئامانجێک چاو لێ بکەین دەبی «خۆ» وەک کەرەستەیەک سەیر بکەین، هەنووکە لە نێوان ئەم دوو لایەنەدا دەبێ یەکێکیان هەڵبژێرین و وەڵامێکی بۆ بدۆزینەوە. یەکێکیان لە لایەنی عەقڵییەوە وەڵامی بۆ بدوزینەوە و ئەوی دیکەیان لە لایەنی ویستەوە وەڵامی بدەینەوە. لێرەدا مەبەستی کانت لە عەقڵ ڕوون و ئاشکرایە، مەبەستی ئەو عەقڵێکی سەربەخۆ لە هەر چەشنە تایبەتمەندییەکی دەروونی هەندەکی و تاکیەتییە، واتە عەقڵێکە مەبەستی سەرجەم مرۆڤەکانە و بۆ هەموو مرۆڤەکان یەکسانە، هەر بۆیە بڕیارێکە کانت دەیدا، دەبێ بە یاسایەکی هەمەکی و زەروری، هەر بۆیە ئیدی مەبەستی من، یان کەسێکی دیاریکراو نییە. لێرەدا دەبێ ئەم خاڵە ڕوون بکەینەوە، واتە «یەکگرتنەوە لەگەڵ یاسای گشتی» مەرجێکی پێویست و تەواوە بۆ بە ئەخلاقی بوونی دەستوورەکان، ئەمەش مانای یەکگرتنەوەی کردارەکان لەگەڵ ئەخلاقدا دەگەیەنێ. ئەم هەڵوێستە چەمکی هەمەکی و ویستی جەماوەری generalwill ڕۆسۆمان وەبیر دێنێتەوە، کەواتە ئێمە دەبێ لە نێوان ویستی هەمەکی و ویستی جەماوەر will of all جیاوازی دابنێین. ویستی هەمەکی ئەخلاقییە و کانتییە، بەڵام ویستی جەماوەر ڕۆسۆییە و تا ڕادەیەک لێڵە. ڕۆسۆ دەڵێ: کۆمەڵگە بوونێکی ئەخلاقی هەیە و خاوەن ویستە و ئەم ویستە هەمەکییە و بۆ هێشتنەوە و سەربەرزی تاکەکانی ناو کۆمەڵگە پێویستە. دەشێت سیستمێک لە کومەڵگەدا وەک نوێنەری ویستی هەمەکی خەڵک ئیش بکات، بەڵام

بە باشی کارەکانی جێبەجێ نەکات و یاسای دژە ئەخلاق بەسەر کۆمەڵگەدا داسەپێنێ، بەڵام کانت بە هۆی ئەوەی کە ویستی هەمەکی وەک کەرەستەیەک سەیر نەکردووە و لە نێوان کردەی ئەخلاقی و نائەخلاقیدا جیاوازی دادەنێ. کەسێکە لایەنگری لە فەلسەفەی ئەخلاقی کانت دەکات، مرۆڤ وەک ئامانج، یان مەبەست سەیر دەکات نەک وەک کەرەستە، ئەگەر کەسێک ژنێکی هەبێت ئیدی لە ئەخلاقی کانتدا ڕێگە نادرێت دوو ژنی هەبێ، چونکە لای وایە مرۆڤ کەرەستە نییە، هەر بۆیە ئەخلاقی چەند ژنی وەک یاسای ئاژەڵان سەیری کردووە، چونکە لە پێناو هەوەسدایە(١)، بەڵام باس لەسەر وشەی ویست will ئەوەندەی دیکە ئاڵۆزیی بە دواوەیە. بە هۆی ئەوەی کە ویست لە ڕاستیدا من لە ئەوی دیکە جیا دەکاتەوە. ئێستا دەبێ چی بکەین ویستی من لەگەڵ ویستی کەسانێکی دیکە یەک بگرنەوە، یان بە پێچەوانەوە؟ کانت دەڵێ تاقە ڕێگا بۆ وەڵامی ئەم پرسیارە یەکخستنەوەی ویست لەگەڵ عەقڵدایە. ئیرادە، یان ویستێکە سەر بۆ عەقڵ دابنەوێنێ، ئیدی لایەنێکی تاکەکەسی نییە، بەڵکو ویستێکی هەمەکییە (کۆرنێرل٢٨٢). لێرەدا دەستووری سێیەم لەسەر فەلسەفەی ئەخلاقی کانت بەم شێوەیە: «کردارت بە جۆرێک بێ، وەک ئەوەی کە ویستی تۆ، دەستووری کردارەکەی تۆ ببێ بە یاسایەکی هەمەکی.»

مەبەستی کانت لێرەدا ئەوەیە دەبێ ویست لەگەڵ عەقڵدا یەک بکەونەوە، ئەوسا یاسادانەرێکی هەمەکی لە قەڵەم دەدرێت و یاسای ئەخلاقی هەمان ویستی ژیرانەی هەمووانە. بە بیرکردنەوە لە دەستوورە ئەخلاقییەکەی کانت بۆمان دەردەکەوێت، هەموویان بڕیاری «نامەرجدار و دەستوورین» و لە جۆری «بڕیاری لێکدراون» و لەسەر بنەمایەکی یەکە دامەزراوە. لە هەر سێ دەستوورەکەدا چەمکی هەندەکی بووە بە هەمەکی و چەمکی بەرزیش بووە بە چەمکێکی زەرووری و پێویست، هەر بۆیە لە جۆری «بڕیاری لێکدراوی پێشیانەن». ئەم سێ دەستوورە نموونەی بڕیاری نامەرجدار و دەستووری و تەواوکەر لە قەڵەم دەدرێن، هەروەک نموونەیەکی نەگۆڕ و سەقامگرتوو بۆ سەرجەم بڕیارە ئەخلاقییەکان بەکاریان بێنین. ئەگەر ئەخلاق، بێجگە لەمەش بێ لەگەڵ پەند و ئامۆژگاری سەرقاڵ دەبین، بەڵام هیچ بەهایەکی ڕاستەقینەی ئەخلاقیان بەدواوە نییە. پرسیارێکی دیکە لێرەدا هەیە، ئایا لە فەلسەفەی ئەخلاقی کانتدا تاک لە کۆمەڵدا دەتوێتەوە؟ پێش هەموو شتێک بنەمای ئەخلاقی کانتی لەسەر یەکگرتنەوەی نێوان عەقڵی پەتی و ویست دامەزراوە، کاتێ باس لە ویست لای تاکەکەس دەکەین کە وا ئەم ویستە ئاوڕێک لە عەقڵ بداتەوە. ویستی بەرز ویستێکی ناجیاوازە، نەک هەر نەڵێ لە عەقڵ دەکات، بەڵکو ویستیش دەسڕێتەوە، بەڵام ڕەسەنایەتی ویست لە سەربەخۆیی و سەربەستیدایە، هەر بۆیە تاکی ئاکارمەند بە کەسێک دەڵێن، خاوەن ویستێکی سەربەخۆیەو کانت ئەمە ناو دەنێ ئەسڵی بەرزی ئەخلاقی. principle supreme ئەم سەربەخۆییە شیمانەی تێپەڕین لە خۆ و گەیشتن بە گشتێتی، یان هەمەکی بوونیەتی و لایەنگری لە عەقڵ دەکات، لە هەمان کاتدا ئازادی و ئاگامەندی مرۆڤ لەسەر ئەو بەهایانەی لە نەستی مرۆڤدا جێگیر بووە، مسۆگەر دەکات، بەڵام سەبارەت بەوەی کە چ هەستێک لەم تاکەدایە، کە مرۆڤ بەرەو بە ئەنجام گەیاندنی کردەیەکی ئەخلاقی هان دەدات، دەبێ بزانین ئەگەر ئەم هەستە حەزێکی سروشتی بێ، بە بۆچوونی ئەم هەڵوێستەی کانت ڕەتدانەوەی ئەخلاقی بەدواوەیە. هەست لێرەدا لووت بەرزییە و بەس، هەر بۆیە جۆرێک چێژخوازی و چێژبردنە. لێرەدا وتەکەی" لارۆشۆفکۆ"(١٦٨٠- ١٦١٣)" مان بەبیر دێنێتەوە کە وتبووی، ئەگەر سروشتی ئێمە وێڵ بکرێ، لە خۆشویستنی خۆیدا دەمێنێتەوە" هەر بۆیە، وێنای هەستێکی بێ چێژ لە مرۆڤدا چ نییە، بێجگە لە وەهم و خەیاڵ. هەر تاکێک بایەخ بە خۆی دەدا و هەوڵ دەدا ئەوانی دیکە لەگەڵ خۆی یەک بخاتەوە، هەر بۆیە کانت بە پێچەوانەی ڕۆسۆ، ئەخلاق لەسەر بنەمای سروشت دانامەزرێنێ و یاسای ئەخلاقی وەک هۆکاری سەرەکی هەڵوێستی ویست، یان ئیرادە سەیر دەکات، هەروەها کە پێشتر ئاماژەمان پێدا کانت ئەو هەستە پەتییەی کە وەک هێمای ڕاستەقینەی ئەخلاقی لە هەناوی سروشتدایە، هەست بە ڕێز لێنانە. ئەم هەستە تایبەتە، خاوەن سیفەتێکی هەمەکییە و لە هەناوی یاسای ئەخلاق دەکەوێتەوە و لە هەمان کاتیشدا واقیعییە. لە لایەکی دیکەوە ئەم هەستە نەک هەر لە ئێمەدا ئێشوئازار ساز ناکات، بەڵکو عەینی سەربەرزی ئێمەیە. هەست بە ڕێزلێنان زایەڵەی یاسای ئەخلاقی دەروونی ئێمەیە. لەم

ڕێگەیەوە ویستی ئێمە بڕیاری ئەخلاقی وەک بڕیارێکە لە خۆیدا سەری هەڵداوە پەسەند دەکات و لە جیاتی ئەوەی بڕیارەکەی خۆی داسەپێنێ، لە ناو کۆی هەستی ڕێزلێنانەوە دەبێ بە زاتێک بۆ ویست و ئیرادەی ئێمە و ویستێکی لە م شێوەیە پێکهێنەری کەسایەتی ئێمەیە، هەر بۆیە لە فەلسەفەی ئەخلاقی کانت دا تاک لە کۆمەڵدا ناتوێتەوە، بەڵکو تاکیەتی لە کەسایەتییەکی سەربەستدا دەتوێتەوە. تاک، لە ژێر کاریگەری دەروونی خۆیدا دەمێنێتەوە، بەڵام کەسێتی لایەنگری یاسای ئەخلاقییە، ئەگەرچی دەبێ بزانین، کەسیەتی هەمان گشتێتی و هەمەکی بوون نییە، بەڵکو زایەڵەی یاسا ئەخلاقییەکانی دەروونی ئێمەیە. لەم ڕێگەیەوە ویستی ئێمە بڕیاری ئەخلاقی وەک بڕیارێک لە نەفسی خۆیەوە دەری دێنێ پەسەندی دەکات، لە باتی ئەوەی کە بڕیارەکەی خۆی بەسەر بابەتەکاندا داسەپێنێ، لە ڕێگەی هەستی ڕێزلێنانەوە، لە زاتی ویستی ئێمەدا جێگیر دەبێ، ئەم ویستە هەمان کەسایەتی ئێمەیە، لە ڕاستیدا لە فەلسەفەی ئەخلاقی کانت دا، تاک لە کۆمەڵدا ناتوێتەوە، بەڵکو تاکیەتی لە کەسایەتیدا دەتوێتەوە، هەر بۆیە تاک لە ژێر کاریگەری کاردانەوەکانی نەفسی خۆیدایە، ئەمەش لە حاڵێکدایە "کەس" لایەنگر و پەیڕەوی یاساکانی ئەخلاقە. دەبێ لە بیرمان نەچێ، کەسێتی عەینی هەمەکی بوونە و زایەڵەی هەمەکی بوونی یاسای ئەخلاقی لای کەسەکەیە و بەس. مەبەستی کانت لە "کەس"، مرۆڤێکی ژیر و هەندەکییە و یاسای ئەخلاقی هەمەکی لە خۆیدا دەبینێتەوە. مەبەست لە هەندەکی ئەوەیە، لە بەردەم کردەکانیدا خۆی بە بەرپرسیار دەزانێ، کەواتە کەسە مرۆییەکان(٧) سەرەڕای جیاوازی نێوانیان لە یەکیەتی ناوەکیدا یەک دەگرنەوە. کانت پاش ئەوەی کە لە لایەنی فەلسەفییەوە بنەماکانی ئەخلاقی ڕوون کردەوە، هەوڵی دا ڕوونی بکاتەوە کە ئەخلاق سیستمێکی دەرهەست و فۆرمەکی نییە، بەڵکو ئەخلاق بابەتێکە پێویستی بە توێژینەوە و سەلماندنە و مرۆڤ شیاوی ئەویە بەرگی ڕاستی بە بەردا بکات، بەڵام دەبێ بە چ شێوەیەک موختاربوونی مرۆڤ بسەلمێنین؟ کۆمەڵێک لە فەیلەسووفەکان دان بەوەدا دەنێن کە مرۆڤ لە کردەکانیدا سەربەست و موختارە، پاساوی ئەوان بۆ ئەم وتەیە ئەوەیە، لە ڕێگەی دەروونبینی و ئەزموونی ڕاستەوخۆی دەروونییەوە بوونی ئیختیار لە مرۆڤدا دەسەلمێنن.

بەڵام کانت لە کتێبی «ڕەخنەی عەقڵی پەتیدا» سەلماندوویەتی ئەزموونی دەروونی، ئێمە لەگەڵ دیاردە دەروونییەکاندا ئاشنا دەکات، بەڵام لەسەر بابەتەکانی وەک ئیختیار و ئازادی مرۆڤ ئەنجامێکی ئەتۆمان وەگیر ناکەوێ. کانت لە ڕێگەی ئەو ئەمەکداریەی کە بە میتودی ڕەخنەیی و بەرزە جێی خۆی هەیەتی، بابەتەکانی وەک «موختاربوون» و «دەتوانێ» و «دەبێ» مرۆڤی لە ڕێگەی «ئەرکداری» بەدەست هێناوە. ڕستە بە ناوبانگەکەی ئەو لەم بارەیەدا ئەوەیە: تۆ دەتوانی، چونکە ئەمە ئەرکی سەرشانتە. عەقڵ حوکم دەکات ئێمە پەیڕەو و لایەنگری یاسای ئەخلاق بین. ئەم بڕیارە کاتێک پووچەڵ دەبێتەوە کەرەستەیەکمان بۆ یەگرتنەوە و یەککەوتنەوە لەگەڵ عەقڵدا نەبێ. کانت وتەنی، هەر لە ڕێگەی زەروورەتی عەقڵانییەوە لە ڕێگەی گرێدانی ئەرک بە ئیختیار و ئازادییەوە باوەڕی مرۆڤەکان سەردەگرێ. ئێمە بە شێوەیەکی میکانیکی پەیڕەوی لە بڕیارە ئەخلاقییەکان ناکەین. بڕیاری ئەخلاقی جۆرێک لە دەستوورە و فرمانێکی زۆردارانەی میکانیکی نییە. ئێمە بە شێوەیەکی میکانیکی پەیڕەوی لە بڕیارە ئەخلاقییەکان ناکەین. کاتێ دەڵێین «چاکە بکە»، یان «کەس مەکوژە» ئەمە وەک ئەوە وایە بڵێین سەرەڕای ئەوەی دەتوانی ئەو کەسە بکوژی ئەم کارە ناکەی، یان سەرەڕای ئەوەی کە دەتوانی چاکە نەکەی، ئەم کارە دەکەی. کەواتە بڕیاری ئەخلاقی پشت بە ئازادی و ئیختیاری ئێمە دەبەستێ. ئەم بۆچوونەی کانت باسێکی بە ناوی مەرجی پێشیانەی عەقڵی کردەکی لێ دەکەوێتەوە.

ئەمە هۆکارێکە کانتی هان دا وەها بیروبۆچوونێکی وشک لەسەر سۆزی مرۆڤ بێنێتە ئاراوە، ئەمەیە کاتێ ئەو سەبارەت بە هێزی ڕێژەیی عەقڵ و حەزەکان، هەروەها شکستە ئەخلاقییەکان بیر دەکاتەوە، دەگاتە ئەو ئەنجامەی کە ئێمە لە هەڵبژاردنی نێوان یاسا و ئەخلاق و حەزەکانماندا هەڵوێستێکی بێ لایەنی نەگرینەبەر. زۆرجار ئەو یاسا ئەخلاقییەی لە دەروونماندا فرمانمان پێ دەدا، پەیڕەو نەکەین پێویستە هەوڵ بدەین تا بە پێی ئەرکی ئەخلاقی عەمەل بکەین. کاتێ کردەیەکی نائەخلاقی چێژێکی بۆ ئێمە هەیە تا یارمەتی بەرژەوەندییە تاکەکەسییەکانمان بدا، لەو کاتەدا ئەو

کردەیەمان خۆش دەوێت. لێرەدا کانت وەبیرمان دێنێتەوە لە مێژوودا بە چ شێوەیەک مرۆڤەکان بەهۆی بەرژەوەندی تاکەکەسی خۆیان تووشی مەترسیدارترین کردەی کوشتن و بڕین بوونەتەوە، (بەڵام لەم سەردەمەدا ئەخلاقێکی «کەلبیانە» لە ناو ئایین و ئایینزا دەمارگرژەکاندا سەری هەڵداوە، ئەگەر بە لایەنێکی ئایینییەوە بگیرسێینەوە، ئەوە ژیانمان دەگۆڕێت و لە لایەنی ماددییەوە دابین دەبین. نەبوونی" دێمۆ"، یان خەڵکی دێمۆکرات و کۆمەڵگەی مەدەنی و یاسا، زۆر جار جیاوازی فەرهەنگی و ئابووری،کاریگەرییان لەسەر ئەخلاقی کەلبی و دەمارگرژانەی ناو ڕێچکە ئایینییەکانی کۆمەڵگە داناوە، تاک لە کەسایەتی و بەرپرسیاری ئەخلاقی پەرتەوازە بووە." ئەوی دیکە خوازی" واتە بیروڕای جیاواز دەبێ بە دوژمن و لە ڕێگەی بڕیارەکانی وەک ڕەش و سپی، بێ دین و ئایینی، مرۆڤەکان مەحکووم دەکرێن و دەکوژرێن. کانت لە کتێبی""ئایین لە سنووری تەنیا عەقڵدا " Religion within the limits of Reason alone شیکردنەوەی کێشەی ئەخلاقی مرۆڤی لەسەر بنەماکانی میتافیزیکی ئەخلاق پێشتر خستووە.

کانت لەو کتێبەدا دەڵێ : ئێمە لە لایەنی ئەخلاقییەوە، هێشتا دۆخی سروشتی بەسەر دەبەین. ئێمە تا ئێستا حەزێکی ڕیشەیی و زگماکیمان دژ بە یاسای ئەخلاقی گرتووەتە بەر. کانت لای وایە لە ئێمەدا حەزێک هەیە وای بۆ دەچین کە لە دنیایەکی ئەخلاق ناباوەڕی(٨) وەک دنیای"هۆبز" ژیان بەسەر دەبەین. (مرۆڤ گورگی مرۆڤە) و لە ئێمەدا دوژمنی و ڕق و قین زاڵە و هەوڵمان ئەوەیە بە هەر شێوەیەک لەو کەرەستانەی لە بەردەستماندایە بۆ گەیشتن بە دەسەڵات و سەروەت و سامان کەڵک وەربگرین. کانت دەڵێ منداڵەکان کاتێ خاوەن ئەخلاقن، بە تەمەنی عەقڵ گەیشتبێتن. عەقڵ ئەو دەرفەتەیان بۆ دەڕەخسێنێ تا یاسا ئەخلاقییەکان لە نەست و نەستە کۆیاندا بخەملێ و پەیڕەی بکەین، کەواتە گەیشتن بە تەمەنی عەقڵ هەمان بیرکردنەوەی ژیرانەیە. لێرەدا پرسیارێکی ئەخلاقی سەرهەڵدەدات، ئەویش ئەوەیە بۆچی حەز کردن لە شەڕ لە ئێمەدا هەیە؟ ئەگەر کرداری ئەخلاقی ئێمە بە بڕیارە ئازادانەکانی ئێمە گرێ دراوە ڕێگە چارەیەکمان نییە، بێجگە لەوەی کە بەرپرسیارین و نابێ هەڵەکە بدەینە پاڵ حەز و مەیلە دەروونییەکانمان، یان ئەوەی کە فلان بڕیار، یان فیسار کەس لە ئایینداا چی وتووە، کەواتە کانت لێرەدا دەڵێ چێژ و ئێش لە ئێمەدا حەز و دوورەپەرێزی ساز دەکات، هەر بۆیە لە یەکەم هەنگاودا بڕیار دەدەین لە باتی پەیڕەوی لە یاسای ئەخلاقی حەز و مەیلەکانمان تێر بکەین. کانت دژ بە ئەخلاقی ڕەواقی و زۆربەی ئەو فەیلەسووفانە ڕادەوەستێ کە بایەخیان بە یاسای ئەخلاقی نەدەدا و لایان وابوو بە سەرکوت کردنی حەز و مەیلەکان پەروەردەکردنی مرۆڤ جێبەجێ دەبێ. بە پێچەوانەوە بۆچوونی کانت لە کتێبی "ئایین لە سنوورەکانی تەنیا عەقڵدا" ئەمەیە، پاک بوونی سروشتی ئێمە خاڵی دەست پێکردنی ئەخلاق نییە، بەڵکو لە ئاژاوەگێڕی و شەڕخوازی ئیرادە، یان ویستی ئێمەدایە، بۆ ئەوەی ڕێسایەک بە پێچەوانەی ئەخلاقەوە هەڵبژێرێت. ناکۆکییەکانی ئەخلاقی دەروونی کە هەموو کەسێک ئەزموونی دەکات ململانێی نێوان حەزی زگماک لە چاکە، هەروەها لە بەرانبەردا حەزێکی بنەڕەتی لە خراپەدایە و دەرکەوتووە هیچ کات بنەبڕ نابێ. دیارە چارەسەری ئەم گرفتە لە ململانێی بەردەوام لە ڕێگەی دامەزراندن و پەرەپێدانی کۆمەڵگەیەکی ئەخلاقیدایە.

کانت لە بەشی «دیالێکتیکی تێپەڕ» لە کتێبی «ڕەخنەی عەقڵی پەتیدا» باسی لەوە کردووە کە هەندێ پرسیار لە زەینی ئێمەدا جێگیر دەبێ و گەڵاڵەکردنی ئەم پرسیارانە لە خۆیدا پاساو دەدرێن و لە تایبەتمەندییەکانی زەینی ئێمەن، بەڵام لە سنوورەکانی عەقڵی تیوریکدا وەڵامێکی بنەبڕی پێنادرێتەوە و ئەو فەیلەسووفانەی ویستوویانە بیسەلمێنن تووشی بیروبۆچوونی دۆگما بوونەتەوە، بۆیە زانیارییان لەسەر ئاستی سنوورەکانی عەقڵی مرۆڤ نییە، ئەگەر بە وردی سەرنج بدەین، زەینی ئێمە سەبارەت بەم پرسیارانە تووشی بڕیاری ئانتی نۆمی دەبێتەوە وەک:

١- ئازادی و ئیختیار ٢- هەتاهەتایی بوونی نەفس ٣- بوونی خودا

کانت لە کتێبی «ڕەخنەی عەقڵی پەتیدا»باسی لەم سێ خاڵە کردووە و هەوڵی داوە بە شێوەی تایبەتی خۆی وەڵامیان بداتەوە و لە ژێر ناوی مەرجی پێشەکی عەقڵی کردەکی کۆیان بکاتەوە (موجتەهیدی ٩٣١، ل٨١١).

پرسیاری یەکەم لەسەر ئیختیار و ئازادی مرۆڤە و کانت لە ڕێگەی ئەرکەوە دەیسەلمێنێ، بەڵام لە بابەتەکانی سروشتدا لە نێوان هۆ و هۆکرددا پێوەندییەکی

نەگـۆڕ و هەمـەکی و زەرووری هەیە و ناوی یاسـای ئەخـلاقی داوەتە پاڵ. پرسـیارێک لێـرەدا ئامـادە دەبێ ئەویش ئەوەیە ئایا چەمکی هۆیەکی و چەمکی یاسـای ئەخـلاقی مـانایەکی تایبـەتی هەیە و لەگـەڵ چەمکە بەردەوامـەکـانی ئەوان لەسـەر سـروشت بە تەواوی جیـاوازە؟ لە وەڵامـدا دەبێ بڵـێین لێـرەدا ئیـدی باس لە زەرووەتی مـیـکانیکی نـاکـرێ، بەڵـکو باس لە دەسـتوورێک دەکـرێ لە عەقـڵـەوە سـەرچاوەی گـرتووە و ویسـتی مـرۆڤی پێکهـێناوە. ئیـختـیـار و ئازادی مـرۆڤ مـانای پەیڕەوکـردنی یاسـای ئەخلاقە و کاتێ ئیـختـیـار دەبێ بە سـەرچاوەی کـردە و هۆیەکی لەگـەڵ یاسـای ئەخلاقیدا یەکبگرنەوە یاسای ئەخلاقی گەرەنتی ئیختیار و ئازادی ویست دەکات و پەیڕەویەتی. پێویستە ئیختیار و مەرجی پێشیانە و زەرووەت لە ئێمەدا هەبێ بۆ ئەوەی یاسـای ئەخـلاقی پێ جێبـەجێ بکەین و ئیـدی ئیـرادەی موختـار دیاردەیەکی نێوان دیاردە سروشتییەکان نییە، بەڵکو کـاتێ مـاهیـیـەت و هێـزی ڕاسـتـەقـینەی خـۆی دەردەخـات بە شـێـوەیەکی سـەربەخـۆ بابەتە دەروونی و دەرەکییەکان لە دەرەوەی کاتدا سەیری بکەین. مرۆڤ بە شـێـوەیەکی سروشـتی دیاردەیەکی سەربەخـۆ و مـوختـار نییـە، سروشتی مرۆڤ لە مـرۆڤ جیا نابێـتەوە، ئەوەی مرۆڤی بە مرۆڤ کردووە عەقڵـیەتی و عەقڵـی کردەکیش ئیختیار و ئازادی بۆ مرۆڤ دابین کردووە وەک مەرجێکی پێشیانە پەسەندی کردووە، واتە باوەڕ بە ئیـختـیـار لای مـرۆڤ بەبێ ئەوەی لە ڕێگەی بەڵگەوە بسـەلمێنرێ لە لایەنی ئەخلاقییەوە پەسندکراوە و وەک پێش مەرجێک سـەیری لێـدەکـەن. کـانت هەروەک باسـمـان کـرد هۆی سـەرەکی ئازادی و سـەربەست بوونی مـرۆڤی لەوەدا دەبینییەوە، کە مرۆڤ خاوەن ئەرک و بەرپرسیاری بێ. لە لایەکی دیکەوە ئەم مـرۆڤـە ئازاد و خـاوەن ئەرکـە بە یارمـەتی وەرگـرتن لە عـەقـڵـی خـۆی زۆربینەی کـردە ئەخلاقییـەکان بەرەو لایەنێکی یەکە هان دەدا و کـانت ئەمـەی بەخـێـر و چاکە ناوزەد کـردووە، بەڵام لە لایەنی فەلسەفییەوە پرسەکە ئەمە نییە بڵـێین ئەخلاق لە چاکەی بەرز و خێری کەماڵدا مانای خۆی دەدۆزێتەوە: پرسەکە ئەمەیە چۆن بزانین خێـر و چاکە چییـە و چ پێناسـەیەکی هەیە؟ هەر لە کـۆنەوە فـەیلەسـووفـەکـان بە چڕوپڕی لیکۆڵینەوەیان لەسەر کردەی مرۆڤ و بەها ئەخلاقییەکان کـردووە، بەڵام بۆچوونەکـانیـان جیـاوازە و جـاروباریش ناکۆکە.

گـرووپێک خـێـر و چاکەی مـرۆڤـیـان لە فـەزیلەت و فـەزیلەتیـان لە زانسـتـدا بینیـوەتەوە، گـرووپێکی دیکە چاکـەی مـرۆڤـیـان لە بەختـەوەری و بەختـەوەرییـان لە گـەیشتن بە چێـژ و شـتی دیکەدا بینیـوەتەوە. کـانت لە ڕێگەی بیـرکـردنەوە لە چەمکی خـێـری گـشـتی، بۆی دەرەکەوت فەزیلەت و بەختەوەری یەک ناگرنەوە. چونکە هەمـوو فـەزیلەتێک بەختـەوەری بە دواوە نییـە، هەمـوو بەختەوەرییەک فەزیلەت نییە. مرۆڤ بەراز نییە هەر لە تێـــری بگەڕێ. کـــانت دەڵـێ: کـــردەی ئەخـــلاقی یەکـخـستنەوەی بەختـەوەری و فـەزیلەتە بۆ گەیشتن بە خـێـرێکی هەمـەکی و کـامڵ، بەڵام پرسـیـارێک لێـرەدا ئاراسـتـــە دەبێ کـــە چۆن فـــەزیلەت و بەختـــەوەری یەکدەگرنەوە؟ دیارە پێوەندی ئەم جووتە، واتە فەزیلەت و بەختـەوەری لە جـۆری شـیـکارییـانە نییـە، بەڵـکو نزیکبوونەوەیان لەگـەڵ یەکـدیدا جـۆرێک ناکـۆکی سـاز دەکـات. بە هۆی ئەوەی کـە فـەزیلەت، پەیڕەوی یاسـای هەمەکی ئەخلاقە.

بەڵام بەختـــەوەری تا ڕادەیەک پەیڕەوی لە یاسـای هەندەکی سـروشت دەکـات، هەر بۆیە کـانت هەر دوو ڕێبـازی بە ناوبانگی فـەلسـەفـەی ئەخـلاق لە یۆناندا بە هەڵە دەزانێ، کـانت دەڵـێ: پردی پێـوەندی لەنێـوان بەختـەوەری و فـەزیلەتدا نییـە، ئەگەریش پێـوەندییـەک هەبێ، لە جـۆری بڕیاری لێکدراوە. کـانت دەڵـێ، ئەگـەر مرۆڤ لەم جیهانەدا خاوەن فەزیلەت و بەختەوەر نەبێ، لانی کەم دەبێ خۆی بە ئاستی مرۆڤێکی چاک و لایەق بگەیەنێ. لێـــرەدا کـــانت ڕێگە بۆ باوەڕ دەکـــاتەوە. هەتاهەتایی بوونی نەفس لە فەلسەفەی ئەخلاقی کانتدا بۆ ئەوە نییـە لە جیـهـانێکی دیکەدا سـزا بدرێت، یان ئەوەی کە خەڵاتی بکەن، بەڵکو وەک مەرجی پێویستی فـەزیلەت سـەیری کـردووە، هەتاهەتایی بوونی نەفس، بە دەستهـێنانی بەردەوامی پێـویست و گونجاو بۆ جێبـەجێ کـردنی یاسـای ئەخلاقییـە. گەرەنتی یاسـای ئەخـلاقی، خودایەکی کـامڵی پێـویسـتە، یەکگرتنەوەی فـەزیلەت و بەختەوەری لە لایەنی مرۆڤەکانەوە جیبەجێ نابێ و خودا جێبـەجێی دەکات، هەر ئەمەش بەڵگەیەکە بۆ هەبوونی خودا، سەرەڕای ئەوەی کە ئەخلاقی کانتی لە ئایین سەر دەردێنێ، بەڵام ئایین بناغـەی ئەخلاق نییـە، ئەخـلاقی کـانتی بەرزتر لە ئایینە و پێش ئایین دەکـەوێت، واتە

ئەوکەسەی کە لە دەستووری ئەخلاق و یاسای ئەخلاقی پەیڕەوی دەکات، دەبێ باس لە ئایین بکات، واتە ئەخلاق دەروازەیەکە بەرەو ئایین.

لە کۆتاییدا هەندێک لە بیرمەندان ڕەخنەیان لە فەلسەفەی ئەخلاقی کانت گرتووە، زۆربەیان دەڵێن ئەخلاقی کانتی فۆرمەکی و دەرهەستە و باسەکانی هەمەکین و لەگەڵ واقیعدا یەک ناگرنەوە. فەلسەفەی ئەخلاقیی کانت باس لەوە ناکات خەڵک چۆن هەڵسوکەوت بکەن و ئەخلاق جۆرێک لە دەروونناسی خەڵکی نییە، گرینگ ئەو میتودەیە کە کانت لە ئەخلاقدا کەڵکی لێ وەرگرتووە و میتودی ئەخلاقی کانتی وەسفی ئەخلاق نییە، بەڵکو سەلماندنی ئەخلاقە. کانت باس لەوە ناکات کرداری مرۆڤ چۆنە، بەڵکو دەڵێ بۆ ئەوەی مرۆڤ پێداگری لە ئەخلاق بکات پێویستە کرداری چۆن بێ. لە کۆتاییدا فەلسەفەی کانت سەرەتا و کۆتایی مۆدێرنیتەیە و زۆر ڕێباز و ڕێچکە لە فەلسەفەدا لە ژێر کاریگەری فەلسەفەی کانتدا سەریان هەڵداوە.

پەراوێزەکان:

1- Critique of practical Reason.

٢- لە فەلسەفەی ئەخلاقدا سەرەڕای لایەنە جۆراوجۆرەکانی، بابەتێکی سکۆلارە و لە عەقڵی مرۆڤەوە سەرچاوە دەگرێ، فەلسەفەی ئەخلاق جۆرێک شیکرانەوەی چەمکە ئەخلاقییەکانە و بابەتێکی ئایینی نییە، ئامۆژگارییەکانی ئایین بەشێکی چکۆلەی ئەخلاق پێکدێنن، تەنانەت لە جیهانی مۆدێرندا، ئەخلاق جێگەی ئایینی گرتووەتەوە. و.ک

٣- ئەخلاق لە فەلسەفەی کانت، ڕاجێرسالیوان، وەرگێڕانی: فولادوەند.

٤- نموونەی ئەم شتانە لە کوردستانی ڕۆژهەڵات بەزەقی دیارە، هەبوونی چەند لایەنی ئایینی پاوانخواز، وەک سەلەفییەکان، مەکتەبییەکان، ئەلقاعیدە و ئیخوان، مەترسین بۆ سەر کۆمەڵگە و دواخستنی بیری ڕۆشنبیرانە و دەسەڵاتیش کاری بە سەریانەوە نییە، چونکە ئەمانە تەنیا بیر لە موسڵمان بوون دەکەنەوە و بایەخ بە کێشە سیاسییەکانی کورد نادەن، تەنانت بۆ تواندنەوەی ناسیۆنالیزمی کورد لە ڕۆژهەڵاتدا بۆ دەسەڵات کەرستەیەکی لەبار و گونجاون.

5- francis Hutcheson (1694- 1746).

٦- J.C.F.Shiller (1759- 1805). شاعیر و شانۆنووسی گەورەی ئەڵمانی بوو.

٧- زۆرجار لە ئایینداا بێ ئەخلاقییەکان لە ڕێگەی پیرۆزەوە دەپارێزرێت، یان لە ڕێگەی وتەیەکی کۆن بڕیارێکی نەگۆڕ بەسەر بابەتە لێک نەدراوەکاندا دەسەپێنن.

٨- کانت کەس و تاکیەتی لە یەک جیا دەکاتەوە، کەس خاوەن کەسایەتییە و بەرپرسیارە و لایەنگری یاسای ئەخلاقە، بەڵام تاکیەتی هێشتا پێ نەگەیشتووە و خاوەن کەسایەتی نییە، ئەم وتەیەی کانت سەرەتایەکە بۆ باسی نامۆیی کە دواتر هێگڵ پەرەی پێدا.

8- anmoral world.

بۆ نووسینی فەلسەفەی ئاکاری کانت کەڵکم لەم کتێبانە وەرگرتووە:

١- "فەلسەفەی ڕەخنەیی کانت". ١٣٩٠ بیروبۆچوونەکانی "کانت" نووسینی کەریم موجتەهیدی.

٢- کانت، ئیشتفان کۆرنێر، ١٣٨٤ وەرگێڕانی فولادوەند.

٣- ئەخلاق لە فەلسەفەی کانت، ١٣٧٨ ڕاجێر سالیوان، فولادوەند.

٤- کانت، یوسف کەرم، ١٣٧٥ محەمەدی ڕەزایی.

٥- کانت، ئیسکروتین، ١٣٧٦ وەرگێڕانی، عەلی پایا.

٧- کانت، "وەخەبەرهاتن لە خەونی دۆگماتیزم"، ١٣٦٥، نوقیب زادە.

٨- کانت، کاپلستۆن، ١٣٦٨ کتێبی ٦ ڤۆڵف تا کانت، ئیسماعیل سەعادەت، بزۆرگمێهر.